

JERZY KOZŁOWSKI
Poznań

STAN I POTRZEBY BADAŃ NAD POLSKĄ EMIGRACJĄ EKONOMICZNĄ DO KRAJÓW EUROPEJSKICH PRZED 1918 R.

Emigracja w dziejach narodu polskiego wystąpiła zasadniczo w dwóch formach: emigracji politycznej i emigracji ekonomicznej (zarobkowej). Pierwsza z nich, chociaż liczebnie wielokrotnie słabsza, przesłoniła emigrację ekonomiczną i wzbudziła duże zainteresowanie historyków, głównie dlatego, że jej problematyka ściśle wiązała się z najważniejszą dla narodu polskiego w XIX i XX w. kwestią niepodległości. Inną tego przyczyną było późniejsze, w zestawieniu z problematyką polityczną, podjęcie badań nad procesami społeczno-gospodarczymi przez historyków i wyodrębnienie się socjologii. Obydwa te względy złożyły się także na zaniedbanie w dotychczasowych badaniach zjawiska przekształcania się znacznej części emigracji politycznej w emigrację ekonomiczną i jej integracji ze społeczeństwami krajów osiedlenia.

Narastające od końca XIX w. zainteresowanie różnych dyscyplin naukowych problematyką migracji wywołało rozliczne rozważania metodologiczne i teoretyczne, m. in. nad typologią migracji. Od ich początku aż po nasze dni wysunięto w tym zakresie wiele różnych propozycji, w sumie jednak niewiele postąpiono naprzód. Proponowana jako jedna z ostatnich, typologia Petera Marschalcka, socjologa zachodnioniemieckiego, preferuje podział migracji według motywów na cztery typy: 1) filozoficzny (lub religijny) wywołany prześladowaniami lub pobudkami misyjnymi; 2) indywidualno-ekonomiczny, nazwany przez niego „spekulacyjnym”; 3) socjoekonomiczny, wywołany podobnie jak typ drugi względnym przeludnieniem, lecz występujący w formie masowej oraz 4) polityczny, spowodowany prześladowaniami, wiążący się z przymusem politycznym, niekiedy z wygnaniem lub deportacją¹.

¹ P. Marschalck, *Deutsche Überseewanderung im 19. Jahrhundert*. Stuttgart 1973, s. 71. Por. także: Z. Stankiewicz, *Procesy migracyjno-twórcze na ziemiach polskich w okresie zaborów. Migracje ekonomiczne*. W: *Mechanizmy polskich migracji zarobkowych*. Pod redakcją C. Bobińskiej. Warszawa 1976, s. 27 i n.; A. Pilch, *Ogólne prawidłowości emigracji z ziem polskich. Próba typologii i syntety*. W: *Stan i potrzeby badań nad zbiorowościami polonijnymi*. Pod red. H. Kubia-ka i A. Pilcha. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk. Ossolineum 1976, s. 35 i n.

Powyższa typologia nie wprowadza istotnych, nowych elementów do tradycyjnego podziału na emigrację polityczną i ekonomiczną. Jako novum można by traktować wyodrębnienie emigracji z przyczyn filozoficzno-religijnych, lecz musimy pamiętać, że stosowanie przymusu lub sankcji ze względów religijnych lub światopoglądowych leży zwykle w gestii państwa i dlatego można ten typ emigracji włączyć do emigracji politycznej, przyjmując szerszy zakres tego pojęcia.

Dochodzimy do wniosku, że tradycyjny, uproszczony podział emigracji na ekonomiczną i polityczną w pełni funkcjonuje i może być ze względów praktycznych nadal bardzo przydatny, zwłaszcza w badaniach historycznych.

Istotne natomiast wydaje się, że najnowsze badania zarówno nad emigracją indywidualną, jak grupową podkreślają wielość motywów opuszczenia kraju, nieraz całe ich kompleksy. „Motywacja może mieć charakter wiązany, przy czym nawet nie zawsze łatwo określić, który z motywów jest decydujący przy wyemigrowaniu danej jednostki lub grupy osób”². Konieczność uwzględnienia wielości motywów w nawiązaniu do konkretnej sytuacji historycznej zachęca do podejmowania pogłębionych badań nad migracjami. Nie ulega wątpliwości, że lepsze rezultaty zapewni w tym zakresie współdziałanie historyków z socjologami, między którymi dotychczas toczył się często jałowy spór o metody podejścia do problemu, definicję pojęć, a w rezultacie nieraz o ustalenia końcowe. Dla odtworzenia całości obrazu niezbędne jest także włączenie do badań problematyki językoznawczej, ekonomiczno-geograficznej, prawnej czy etnograficznej.

W dyskusji na temat profilu interdyscyplinarnych badań nad polską emigracją i przemianami zbiorowości wytworzonych przez ten ruch przyjęło się ostatnio określenie „badania polonijne”. Poważne znaczenie dla jego ustalenia miały konferencje naukowe, a w szczególności: konferencja popularnonaukowa na temat 100-lecia wychodźstwa polskiego w Westfalii-Nadrenii (Poznań 29 - 30 października 1969), spotkanie uczonych polskiego pochodzenia (Kraków—Warszawa 29 czerwca - 7 lipca 1973), sympozjum poświęcone problemom dziejów Polonii w XIX i XX w. i drugie, poświęcone mechanizmom polskich migracji zarobkowych — podczas XI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Toruniu (wrzesień 1974) i wreszcie międzynarodowa konferencja naukowa na temat stanu i potrzeb badań nad ruchami migracyjnymi z ziem polskich i zbiorowościami wytworzonymi przez te ruchy w różnych krajach świata (Kraków 30 sierpnia — 5 września 1975)³.

² A. Pilch, jw., s. 36.

³ Opublikowane materiały dotyczą wymienionych konferencji: *Konferencja po-*

Już od końca XVIII w. popłynęły z ziem polskich w rezultacie zagrożenia państwa, a potem utraty niepodległości fale emigracji politycznej. Emigranci kierowali się przede wszystkim do Europy zachodniej, w mniejszym stopniu przez Bałkany do Turcji. Równocześnie występowały deportacje i zsyłki w głąb Rosji, pobór do wojsk obcych, ruchy ludności między trzema zaborczymi dzielnicami z przyczyn politycznych, prawno-ustrojowych, społeczno-ekonomicznych, a także migracje indywidualne artystów, uczonych w poszukiwaniu warunków sprzyjających twórczości. Głębiej ukrywały się pod tymi nurtami wędrowki z przyczyn ekonomicznych, w pewnej mierze wywołane atrakcyjnością innych krajów. Niekiedy jako motyw migracji pojawiała się chęć przygód i poznania świata. Stosunki demograficzne na ziemiach polskich dodatkowo komplikowała obca kolonizacja, ze szczególną siłą występująca w drugiej połowie XIX w. w zaborze pruskim i w znacznym stopniu stanowiąca czynnik powodujący odpływ ludności polskiej. Chociaż początki emigracji ekonomicznej z ziem polskich przypadły już na pierwszą połowę i lata pięćdziesiąte XIX w., to jednak problem ten nie został dotychczas zbadany. Mamy jedynie prace sygnalizujące ten typ emigracji lub częściowe opracowania niektórych jej elementów. Należy tu wymienić przede wszystkim artykuły Stanisława Borowskiego, Adama Galosa i Kazimierza Wajdy, wstęp W., N. i M. Kulów do *Listów emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych* oraz stosunkowo liczne prace o Ślązakach w Teksasie⁴.

pularnonaukowa na temat 100-lecia wychodźstwa polskiego w Westfalii-Nadrenii. Poznań 1969 (materiały powielane); *Spotkanie uczonych polskiego pochodzenia. Przemówienia, referaty, dyskusja*. Kraków — Warszawa 1974; *Dzieje Polonii w XIX i XX w.* Pod red. M. M. Drozdowskiego. PTH Toruń 1974 (Kolokwium 8 IX 1974 r.). Por. także: J. Kozłowski, *Kolokwium poświęcone dziejom Polonii w XIX i XX w.* „Przegląd Zachodni” nr 5-6/1974, ss. 243-246; *Mechanizmy polskich migracji zarobkowych*. Pod red. C. Bobińskiej. Warszawa 1976; *Stan i potrzeby badań nad zbiorowościami polonijnymi*. Pod red. H. Kubiaka i A. Pilcha. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk. Ossolineum 1976.

⁴ S. Borowski, *Emigration from the Polish Territories under the German Rule 1815 - 1914*. „Studia Historiae Oeconomicae” 1967, ss. 151 - 183; tenże, *Przemiany socjodemograficzne na ziemiach polskich i w niektórych krajach europejskich w XIX i XX w.* W: *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 7-21 września 1968*. Warszawa 1968. T. I, ss. 392-413; tenże, *Emigracja i równowaga społeczna podczas rewolucji demograficznej w Europie środkowej i w niektórych krajach sąsiadujących*. W: *Przeszość Demograficzna Polski*. T. IV, 1971, ss. 241-259; A. Galos, K. Wajda, *Migrations in the Polish Western Territories Annexed by Prussia (1815 - 1914)*. W: *Employment-seeking Emigrations of the Poles World-Wide XIX and XX C.* Editors: C. Bobińska, A. Pilch. Kraków 1975, ss. 53-75; *Listy emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych 1890 - 1891*. Do druku podali, wstępem opatrzyli W. Kula, N. Assorodobraj-Kula, M. Kula. Warszawa 1973 (Wstęp); A. Brożek, *Ślacy w Teksasie. Relacje o najstarszych osadach polskich*

Wobec niepowodzenia walk o niepodległość w XIX w., większość polskich emigrantów politycznych musiała podjąć pracę zarobkową w krajach osiedlenia i w ten sposób w pewnym sensie przekształciła się w emigrację ekonomiczną. Mimo przybywania na Zachód aż po pierwszą wojnę światową nowych polskich emigrantów politycznych, coraz trudniej jest w tym okresie, w niewielkich i rozproszonych ośrodkach emigranckich Europy zachodniej, mechanicznie oddzielić wychodźstwo polityczne od zarobkowego. Często także wyjazd na studia lub w celach artystycznych kończył się pozostaniem na emigracji. W rozwijających się po 1870 r. większych skupiskach wychodźstwa ekonomicznego (głównie w Niemczech i Rosji) nieliczni stosunkowo emigranci polityczni byli początkowo trudni do zauważenia. Trzeba wreszcie wziąć pod uwagę fakt, że w momencie, gdy rodziło się polskie masowe wychodźstwo ekonomiczne o jego charakterze decydował, obok czynnika ekonomicznego, nadal czynnik polityczny, a mianowicie sytuacja polityczna na ziemiach polskich. W tym czasie w warunkach niewoli i pozornego zastoju politycznego unowocześniała się cała struktura narodu polskiego, a żywiłowa więź regionalna przekształcała się w świadome poczucie związków ogólnonarodowych⁵.

W dotychczasowych badaniach — jak to już zaznaczono — historycy polscy położyli główny nacisk na emigrację polityczną, najpierw na Wielką Emigrację, później na jej kolejne fale aż po emigrację postyczniową do 1871 r. Znacznie mniej jest opracowań poświęconych emigracji politycznej po 1871 r. Badania nad tą ostatnią przybrały na ogół jednostronny charakter, skupiając się głównie na analizie grup emigracji z punktu widzenia ich udziału w tworzeniu partii politycznych, przede wszystkim lewicowych, a także na problemie ich działalności politycznej w czasie I wojny światowej. Podjęto je wkrótce po uzyskaniu niepodległości w 1918 r. i są kontynuowane po dzień dzisiejszy. Przykładowo można wymienić aż kilka prac o armii polskiej we Francji⁶, prace Marii Złotorzyckiej⁷, Adama Lewaka⁸, J. Tarnowskiego⁹, H. J. Korybuta-Wo-
w Ameryce. Warszawa, Wrocław 1972; tamże: zestawienie pozycji bibliograficznych na ten temat: s. 259 i n.

⁵ W. Wrześniński, *Przeobrażenia narodowościowe polskiego wychodźstwa ekonomicznego w XIX i XX w.* W: *Stan i potrzeby badań nad zbiorowościami polonijnymi*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk. Ossolineum 1976, ss. 134 - 153.

⁶ W. Gąsiorowski, *Historia armii polskiej we Francji*. Łódź 1939; Ch. Henry, *L'armée polonaise*. Paris 1925; J. Sierociński, *Armia polska we Francji. Dzieje wojsk generała Hallera na obczyźnie*. Warszawa 1929; W. Skarżyński, *Armia polska we Francji w świetle faktów*. Warszawa 1929.

⁷ M. Złotorzycka, *Działalność Związku Ludu Polskiego w Anglii 1872 - 1877*. „Niepodległość” 1936.

⁸ A. Lewak, *Muzcum Polskie w Rapperswilu*. „Niepoległość” 1938, ss. 1 - 22.

⁹ J. Tarnowski, *Nasze przedstawicielstwo polityczne w Paryżu i w Petersburgu 1905 - 1919*. Warszawa-Kraków 1923.

ronieckiego¹⁰, Leona Wasilewskiego^{10a}, Jerzego Holzera¹¹, Mariana Leczyka¹², Janusza Pajewskiego¹³.

Pomimo że prace te mają charakter źródłowy i wnoszą wiele cennych ustaleń, to jednak polska emigracja polityczna po 1871 r. nie posiada dotychczas opracowania syntetycznego, chociażby takiego jak prace Ludomira Gadona¹⁴, czy Sławomira Kalembki¹⁵ o Wielkiej Emigracji lub praca Jerzego Borejszy o emigracji po powstaniu styczniowym¹⁶. Jedyłą próbą ogólnego ujęcia dziejów politycznej emigracji polskiej w Europie zachodniej, sięgającą zresztą tylko do 1890 r., jest praca Władysława Mickiewicza¹⁷. Zawiera ona głównie wykaz stowarzyszeń i pism emigracyjnych, ale nieuwzględnienie archiwaliów spowodowało liczne pomylki w chronologii i inne usterki. W podręcznikowym typie wydawnictw obejmujących ten okres obserwujemy zaniknięcie odrębnego hasła „emigracja polityczna” i zwykle zastąpienie go hasłem „emigracja zarobkowa”.

Zainteresowanie problematyką emigracji zarobkowej w naszym kraju wystąpiło dopiero wtedy, gdy kwestia ta stała się palącym zagadnieniem narodowym. Można tu mówić o znacznym opóźnieniu w stosunku do wystąpienia zjawiska. Pierwszą reakcją na wychodźstwo zarobkowe było zaniepokojenie, którego źródła trzeba szukać przede wszystkim w obawie ziemiaństwa o utratę taniej siły roboczej. Najwcześniej zaniepokoje-

¹⁰ H. J. Korybut-Woroniecki, *Stowarzyszenie „La Pologne et la guerre” w Szwajcarii. Niepodległościowa akcja propagandowa na Zachodnią Europę (1914 - 1918)*, „Niepodległość” 1937, ss. 198 - 226, 289 - 399.

^{10a} L. Wasilewski, *Polska emigracja londyńska na przełomie XIX i XX stulecia*, „Niepodległość” 1930, ss. 236 - 261.

¹¹ J. Holzer, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1917 - 1919*. Warszawa 1962.

¹² M. Leczyk, *Komitet Narodowy Polski a Ententa i Stany Zjednoczone 1917 - 1919*. Warszawa 1966.

¹³ J. Pajewski, *Wokół sprawy polskiej. Paryż-Lozanna-Londyn 1914 - 1918*. Poznań 1970.

¹⁴ L. Gadon, *Emigracja polska. Pierwsze lata po upadku powstania listopadowego*. Wyd. I, t. 1 - 3, Kraków 1901 - 1902; wyd. II (jednotomowe) ze wstępem M. Kukiela. Paryż 1958.

¹⁵ S. Kalembka, *Wielka Emigracja. Polskie wychodźstwo polityczne w latach 1831 - 1862*. Warszawa 1971. Polityczną emigrację polską w Stanach Zjednoczonych w tym okresie ukazuje praca: F. Stasiak, *Polska emigracja polityczna w Stanach Zjednoczonych Ameryki 1831 - 1864*. Warszawa 1973.

¹⁶ J. Borejsza, *Emigracja polska po powstaniu styczniowym*. Warszawa 1966. Na szczególną uwagę zasługuje opracowanie bibliografii dziejów polskiej emigracji w latach 1832 - 1864: *Bibliografia historii Polski XIX w. T. II, część 3, wol. 1*. Pod redakcją Wł. Chojnackiego. Wrocław 1974 (na ss. 3 - 286 o Wielkiej Emigracji ogólnie i w poszczególnych krajach).

¹⁷ Wł. Mickiewicz, *Emigracja polska 1860 - 1890*. Kraków 1908.

nie to obserwujemy w polskiej prasie na ziemiach zaboru pruskiego. W latach siedemdziesiątych XIX w. w pismach przeznaczonych dla ludu, jak „Przyjaciel Ludu”, „Orędownik”, „Pielgrzym”, atakowano agentów werbujących na wyjazd do Ameryki, głównie do Brazylii, ostrzegano przed grożącą wyjeżdżającym „zgubą” w obcym kraju¹⁸. W Poznaniu jesienią 1876 r. grano sztukę Władysława Ludwika Anczyca pt. *Emigracja chłopska*, której morał brzmiał: „pilnuj twej chaty i mniejszego zarobku”¹⁹. Już wtedy niektórzy księża polscy współpracowali z założonym w Niemczech w 1871 r. Stowarzyszeniem św. Rafała, powołanym dla katolików niemieckich w celu zapewnienia emigrantom opieki w portach²⁰.

Zaniepokojenie emigracją obejmującą powoli także ziemie zaboru austriackiego przejawiało się od lat siedemdziesiątych również w prasie galicyjskiej, która jednak wskazywała na nędzę wsi jako na jedno ze źródeł emigracji²¹.

W tym samym duchu oddziaływała na społeczeństwo polskie nowela Henryka Sienkiewicza *Za chlebem*, drukowana od 24 kwietnia do 4 czerwca 1880 r. w warszawskiej „Gazecie Polskiej”, a następnie w „Dzienniku Poznańskim”²².

W latach osiemdziesiątych zainteresowanie problematyką emigracji pogłębia się. We lwowskim, radykalnym miesięczniku „Przegląd Społeczny”, redagowanym przez Bolesława Wysloucha, ukazał się artykuł pt. *Wychodźstwo włościan z Królestwa*, w którym poddano krytycznej ocenie poglądy na emigrację „warstwy przodującej narodowi”, która identyfikuje swe interesy z dobrem narodu. W artykule tym jest mowa nie tylko o wychodźstwie do Ameryki, ale także o emigracji chłopów z Królestwa Polskiego w głąb Cesarstwa Rosyjskiego²³. W tym samym piśmie Zygmunt Miłkowski wskazywał na rolę anormalnych stosunków politycznych w Polsce w genezie emigracji zarobkowej²⁴.

Na drugim ogólnopolskim Zjeździe Prawników i Ekonomistów we Lwowie w 1889 r. Stanisław Kłobukowski wystąpił z propozycją „zbada-

¹⁸ K. Groniowski, *Polska emigracja zarobkowa w Brazylii 1871-1914*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1972, s. 13.

¹⁹ „Przyjaciel Ludu” nr 47 z 24 XI 1876.

²⁰ *Stowarzyszenie św. Rafała ku ochronie wychodźców*. „Przegląd Emigracyjny” nr 14/1894, ss. 135-136; (M). Jackowski, *O emigracji z pod panowania niemieckiego*. W: *Pamiętnik Trzeciego Zjazdu Prawników i Ekonomistów Polskich w Poznaniu w dniach 11-13 września 1893 r.* Poznań 1894, ss. 183-187.

²¹ K. Groniowski, *op. cit.*, s. 16 i n.

²² J. Krzyżanowski, *Henryk Sienkiewicz. Kalendarz życia i twórczości*. Warszawa 1956, ss. 84-85.

²³ „Przegląd Społeczny” z. 1/1886, ss. 84-89.

²⁴ Z. Miłkowski, *Wychodźstwo polskie*. „Przegląd Społeczny”, 1886, ss. 104-119.

nia spraw wychodźczych” i zorganizowania opieki nad polskimi emigrantami zarobkowymi. Po ostrej dyskusji przyjęto projekt adwokata Henryka Konica z Warszawy, by uznać emigrację za zło konieczne i roztoczyć opiekę nad wychodźcami. Z inicjatywy Kłobukowskiego wybrano na zjeździe tzw. komisję kolonizacyjną. W jej skład, oprócz Kłobukowskiego, weszli: prof. Uniwersytetu Jagiellońskiego Józef Kleczyński, poseł galicyjski, autor wydanej rok wcześniej głośnej pracy *Nędza Galicji*, Stanisław Szczepanowski, oraz adwokaci Józef Mączewski z Łucka i Alfons Parczewski z Kalisza²⁵. Komisja opracowała dwa kwestionariusze (pytania dotyczące wychodźstwa i pytania dla osadników polskich na obczyźnie) i przystąpiła do sporządzenia specjalnego sprawozdania o stanie wychodźstwa polskiego.

Sprawozdania komisji zostały przedłożone i przedyskutowane na kolejnym III Zjeździe Prawników i Ekonomistów Polskich w Poznaniu w dniach 11 - 13 września 1893 r. W specjalnej sekcji do spraw emigracyjnych, obradującej w wielkiej sali „Bazaru”, Kłobukowski wygłosił referat o wychodźstwie polskim spod panowania rosyjskiego, Kleczyński — o wychodźstwie z Galicji, a Maksymilian Jackowski — o wychodźstwie spod panowania niemieckiego. Kłobukowski i Kleczyński położyli nacisk na różnorodne ekonomiczne przyczyny emigracji i domagali się poważnego zajęcia się nią jako problemem ogólnonarodowym o pierwszorzędym znaczeniu²⁶. Od ich poglądów radykalnie odbiegały, rażąc zarazem swą jednostronnością, wywody Jackowskiego, który usiłował przekonywać, że emigrację z ziem zaboru pruskiego wywołuje nie brak zarobku, a jedynie chęć poprawy bytu związana z postępującą demoralizacją ludności. Pobyt na emigracji — jego zdaniem — nie tylko pogłębiał proces demoralizacji, lecz powodował także straty materialne dla społeczeństwa. Dlatego Jackowski, szermując argumentami moralnymi i patriotycznymi, krytycznie ustosunkował się do wychodźstwa ekonomicznego i przeciwstawiał się wszelkim próbom organizowania nad nim opieki, która w tym przypadku ułatwiałaby tylko emigrację. W jego wystąpieniu znalazły się również elementy uznane za pozytywne przez uczestników zjazdu, a mianowicie myśl, aby emigrantom powracającym do kraju z kapitałami ułatwiać nabywanie ziemi za pośrednictwem Banku Ziemi-

²⁵ A. Suligowski, *Drugi Zjazd Prawników i Ekonomistów Polskich i jego znaczenie*. Warszawa 1890, s. 72 i n.; *Pamiętnik Trzeciego Zjazdu Prawników i Ekonomistów Polskich w Poznaniu w dniach 11 - 13 września 1893 r.* Poznań 1894, s. 160 i n.; posiedzenie sekcji dla spraw emigracyjnych.

²⁶ *Pamiętnik Trzeciego Zjazdu...*, ss. 163 - 172: referat S. Kłobukowskiego, *O wychodźstwie polskim z pod panowania rosyjskiego*, ss. 177 - 183; referat J. Kleczyńskiego, *O wychodźstwie z Galicji*.

go, a także by dążyć do poprawy warunków bytowych ludności i pracować nad podniesieniem stanu oświaty²⁷.

W zjazdowej dyskusji opowiadano się na ogół po myśli referatów Kłobukowskiego i Kleczyńskiego, polemizując z wywodami Jackowskiego (m. in. Alfons Parczewski i Bernard Chrzanowski). W przyjętych rezolucjach zalecano: 1) dążyć do poprawy warunków bytowych mas ludności i ułatwiać jej znalezienie pracy w kraju; 2) otaczać wychodźców zwiększoną opieką, gdyż w istniejącej sytuacji emigracja z ziem polskich jest życiową koniecznością; 3) założyć Towarzystwo Handlowo-Geograficzne w kraju w celu organizacji wychodźstwa zgodnie z polskim interesem ekonomicznym. Ostatnią z tych propozycji wysunął w swym referacie pt. *Łączność ekonomiczna z wychodźstwem* ekonomista ze Lwowa dr Wiktor Ungar²⁸.

Dążenia do rozbudzenia zainteresowań społeczeństwa losem emigrantów, ich więzią z krajem oraz do nakreślenia, choć minimalnego programu polskiej polityki emigracyjnej, napotykały na poważne trudności. Powodem był brak własnej państwowości i podział polityczny ziem polskich, a ponadto apatia szerszych mas społeczeństwa. Wychodzący od 1 lipca 1892 r. we Lwowie pod redakcją Stanisława Kłobukowskiego i Wiktora Ungara dwutygodnik „Przegląd Emigracyjny” postawił sobie za cel „szerszy nasz ogół inteligentny zagnać do myśli organizacji wychodźstwa”²⁹. Znajdujemy w nim wiele artykułów i informacji o Polakach rozrzuconych po świecie, głównie o Polonii amerykańskiej. W piśmie eksponowano problem łączności narodowej, konsekwentnie stosowano termin „Polonia” na określenie ogółu wychodźców polskich, rozwijano ideę, że Polonia to „czwarta dzielnica” Polski. Chociaż głównie zajmowano się w nim wychodźstwem zarobkowym, nie pomijano problematyki emigracji politycznej. Artykuły umieszczane w tym piśmie stawały się często zaczątkami obszerniejszych prac o emigracji z ziem polskich i o sytuacji polskiego wychodźstwa w różnych krajach.

Grupa działaczy związanych z redakcją „Przeglądu Emigracyjnego” realizując uchwałę poznańskiego Zjazdu Prawników i Ekonomistów założyła we Lwowie 15 kwietnia 1894 r. Polskie Towarzystwo Handlowo-Geograficzne (PTHG). Jego celem, według statutu, było „popieranie ekonomicznych interesów krajowych przede wszystkim przez wynajdywanie nowych targów zbytu dla przemysłu polskiego, nowych rynków

²⁷ Jw., ss. 183 - 187: referat Maksymiliana Jackowskiego; W. J a k ó b c z y k, *Patron Jackowski*. Poznań 1938, s. 261 i n.

²⁸ *Pamiętnik Trzeciego Zjazdu...*, s. 187 i n; także: *Sprawa emigracyjna na Trzecim Zjeździe Prawników i Ekonomistów Polskich w Poznaniu*. „Przegląd Emigracyjny” nr 18/19 1893, ss. 190 - 202.

²⁹ „Przegląd Emigracyjny” nr 1/1892: *Słowo wstępne*.

handlowych, przez zbieranie i udzielanie dokładnych informacji, dotyczących ekonomicznych stosunków różnych krajów i przez nawiązywanie bezpośrednich stosunków handlowych”³⁰. Na zebraniu założycielskim i w całej późniejszej działalności Towarzystwa podkreślano, że cel ten realizuje PTHG przy pomocy wychodźstwa polskiego, zarówno masowego, jak i rozproszonego w różnych krajach³¹. Prezesem Towarzystwa został Tadeusz Dzieduszycki; w skład zarządu weszli m. in. profesorowie Emil Dunikowski, Józef Siemiradzki i Stanisław Głabiński oraz Stanisław Kłobukowski, Wiktor Ungar, Aleksander Lisiewicz i dyrektor banku — Terenkoczy.

Z początkiem 1895 r. „Przegląd Emigracyjny” został przemianowany na „Przegląd Wszechpolski” i wkrótce potem (od 1 lipca 1895 r.) przejęty przez Ligę Narodową. Tematyka pisma została poszerzona. Nadal interesowano się wychodźstwem jako częścią narodu³². Równocześnie Wiktor Ungar rozpoczął z dniem 1 lipca 1895 r. wydawanie stałego dodatku do „Przeglądu Wszechpolskiego” pod nazwą „Przewodnik Handlowo-Geograficzny”. Był to organ Polskiego Towarzystwa Handlowo-Geograficznego we Lwowie „poświęcony sprawom wychodźstwa i kolonizacji oraz handlu i przemysłu polskiego”. Po półtora roku pismo to usamodzielniało się, zmieniło nazwę na „Gazeta Handlowo-Geograficzna” i wychodziło jako dwutygodnik, później od 1899 r. do końca 1902 r. — jako miesięcznik. Znamienne, że PTHG i jego organ znacznie zawężyły zakres swoich zainteresowań wychodźstwem, główną uwagę poświęcając sprawie polskiego wychodźstwa osadniczego w brazylijskiej Paranie³³. Fakt ten spotkał się z krytyką Zygmunta Miłkowskiego, Romana Dmowskiego, a także wielu działaczy polonijnych w Ameryce³⁴. Działacze lwowscy, skupieni wokół „Gazety Handlowo-Geograficznej”, znaleźli się

³⁰ Statut Polskiego Towarzystwa Handlowo-Geograficznego we Lwowie. „Przegląd Emigracyjny” nr 2/1894 (15 I 1894).

³¹ „Przegląd Emigracyjny” 1894, Dodatek nadzwyczajny do nr 8 (z 15 IV 1894); „Gazeta Handlowo-Geograficzna” nr 1/1898 (z 1 I), ss. 1-2: *Do Polaków rozproszonych po całej kuli ziemskiej; tamże: Do naszych czytelników i przyjaciół.*

³² Wychodźstwem zarobkowym w tym czasie interesowały się już wszystkie szanujące się pisma polskie wychodzące w kraju i za granicą. „Przegląd Wszechpolski” zasługuje jednak na szczególną uwagę nie tylko ze względu na udział w dyskusji nad problematyką wychodźstwa, lecz także dlatego, że w każdym numerze zamieszczał w odrębnej rubryce informacje z życia wychodźstwa obok rubryk o życiu narodowym w zaborze rosyjskim, pruskim i austriackim.

³³ Świadczy o tym przegląd treści roczników „Gazety Handlowo-Geograficznej”, a także liczne wyjazdy delegatów PTHG do Brazylii. Na łamach pisma lansowano mocno projekt przeniesienia Szkoły Batignolskiej z Paryża do Kurytyby. Por. także: J. Okołowicz, *op. cit.*, ss. 394-395.

³⁴ Szerzej o tym pisze K. Groniowski, *op. cit.*, ss. 237, 240-242, 245.

w konflikcie z endencją i jej organem „Przeglądem Wszechpolskim”, a ponieważ nie zdołali zyskać sobie szerszego poparcia w społeczeństwie, przerwali wydawanie swego organu. Fiaskiem zakończyły się podejmowane przez PTHG próby zorganizowania osadnictwa polskiego w Paranie; w rezultacie zawiesiło ono swą działalność na początku XX w.³⁵

Propagowana przez kilka lat przez galicyjskich działaczy idea opieki nad wychodźstwem i jego organizowania w duchu interesów narodowych znalazła uznanie w działalności polskich stronnictw politycznych i zyskała prawo obywatelstwa na łamach prasy krajowej i emigracyjnej. Kolejną próbę jej urzeczywistnienia podjęto wkrótce po rewolucji 1905 r. 10 października 1907 r. zaczął ukazywać się we Lwowie pod redakcją Stanisława Kłobukowskiego i Józefa Okołowicza dwutygodnik „Polski Przegląd Emigracyjny”, który, przeniesiony następnie do Krakowa, przetrwał do wybuchu I wojny światowej. Pismo stało się organem założonego w końcu 1908 r. we Lwowie Polskiego Towarzystwa Emigracyjnego, które postawiło sobie za cel organizowanie w miarę możliwości wszechstronnej opieki nad wychodźcami i wpływanie na politykę emigracyjną. Dyrektorem naczelnym Towarzystwa został Józef Okołowicz. Uzyskawszy koncesje na biura pośrednictwa pracy starano się pomagać robotnikom rolnym w znalezieniu pracy w kraju, a także odciągnąć ich od emigracji do Prus, kierując do innych krajów europejskich, przede wszystkim do Francji³⁶. W celu podjęcia opieki nad emigracją zamorską, PTE utrzymywało bezpłatne biura informacyjne i biuro sprzedaży kart okrętowych, eliminując w ten sposób możliwość wzyску ze strony pokątnych agentów. Dział wydawniczy Towarzystwa opracowywał i wydawał popularne przewodniki, broszury informacyjne, kalendarzyki i słowniczki dla wychodźców, a nawet tani, ilustrowany tygodnik pt. „Praca” (od 1 stycznia 1912 r.). Działalność PTE była popierana i subwencjonowana przez galicyjski Sejm Krajowy i cieszyła się opieką Koła Polskiego w Wiedniu³⁷. Zawiesiło ono swoją działalność z chwilą wybuchu wojny w 1914 r.

Po rewolucji 1905-1906 r. zaistniały także warunki do zorganizowania opieki nad wychodźstwem w Królestwie Polskim. Zaznaczyła się wówczas po raz pierwszy zmiana stosunku rządu rosyjskiego do emigracji. Międzyresortowa komisja rozpoczęła przewlekające się aż do 1912 r.

³⁵ J. Okołowicz, *op. cit.*, s. 395.

³⁶ J. Okołowicz, *op. cit.*, ss. 396-397; H. Janowska, *Polska emigracja zarobkowa we Francji 1919-1939*. Warszawa 1964, ss. 53-54.

³⁷ *Polskie Towarzystwo Emigracyjne w Krakowie, jego cele i zadania* (Kraków 1909); J. Okołowicz, *op. cit.*, ss. 398-399.

prace nad przygotowaniem projektu rosyjskiego prawa emigracyjnego³⁸.

Zanim do tego doszło, z inicjatywy społeczeństwa Królestwa powstało 12 kwietnia 1910 r. w Warszawie Towarzystwo Opieki nad Wychodźcami, zbliżone w swoich celach i założeniach do krakowskiego PTE. Pierwsze starania o założenie tej instytucji podjęło już w 1907 r. Warszawskie Towarzystwo Kultury Polskiej, powołując specjalną komisję emigracyjną, która opracowała i rozesała kwestionariusze dotyczące spraw emigracji oraz podjęła odpowiednie kroki u władz rosyjskich. Inicjatywę poparli działacze różnych ugrupowań politycznych oraz część duchowieństwa, zaniepokojonego głównie emigracją sezonową³⁹. Organem warszawskiego Towarzystwa był miesięcznik „Wychodźca Polski”. Mimo że Towarzystwo Opieki nad Wychodźcami przetrwało do wybuchu I wojny światowej, nie zdołało ono rozwinąć szerszej działalności, a jego miesięcznik przestał wychodzić już w październiku 1912 r. z powodu braku prenumeratorów. Przyczyn tego należy szukać nie tylko w ciągle nie przełamanej obojętności szerszych mas, lecz również w trudnościach czynionych przez władze rosyjskie⁴⁰.

Problematykę emigracyjną, budzącą powoli szersze zainteresowanie społeczeństwa, najpełniej ujmowały w okresie przed I wojną światową cenne i nie pozbawione wartości naukowej, choć mające częściowo charakter publicystyczny, prace: Romana Dmowskiego⁴¹, Leopolda Caro⁴², oraz wydana już po wojnie, lecz z punktu widzenia treści należąca do

³⁸ W. Szukiewicz, *Petersburskie narady emigracyjne*. „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Emigracyjnego” nr 2/1910, ss. 49 - 57; K. Groniowski, *op. cit.*, ss. 129 - 130.

³⁹ „Polski Przegląd Emigracyjny” nr 1/1907 (10 IX): Komisja emigracyjna w Warszawie; *ibidem* nr 24/1909 (W. Szukiewicz omawia prace przygotowawcze); W. Szukiewicz, *Towarzystwo Opieki nad Wychodźcami w Warszawie*. „Biuletyn PTE” nr 5/1910, ss. 171 - 176; S. Gajewski, *Organizowanie opieki nad wychodźcami przez duchowieństwo Królestwa Polskiego*. „Studia Polonijne” 1976. Lublin (KUL), ss. 149 - 159. Prezesem warszawskiego Towarzystwa Opieki został właściciel ziemski Henryk Dembiński, jeden z przywódców konserwatywnego Stronnictwa Polityki Realnej. Wśród członków 15-osobowego zarządu znaleźli się m. in.: Ludwik Włodek, dr Stanisław Kozicki, Wojciech Szukiewicz oraz kilku księży.

⁴⁰ *Ubytek pożytecznej placówki*. „Polski Przegląd Emigracyjny” nr 10 - 20/1912, ss. 399 - 403; J. Okołowicz, *op. cit.*, s. 401.

⁴¹ R. Dmowski, *Wychodźstwo i osadnictwo*. Lwów 1900.

⁴² L. Caro, *Emigracja i polityka emigracyjna ze szczególnym uwzględnieniem stosunków polskich*. Przetłumaczył, uzupełnił i znacznie rozszerzył dr K. Englisch. Poznań 1914. (Pierwsze wydanie w jęz. niemieckim pt. *Auswanderung und Auswanderungspolitik in Österreich*. *Schriften des Vereins der Sozialpolitik* 131. Stuttgart 1909).

okresu wcześniejszego, praca Józefa Okołowicza⁴³. Okołowicz podkreślił w przedmowie, że swą pracę oparł na „własnych badaniach i bezpośrednich obserwacjach spowodowanych prowadzoną od lat dwudziestu społeczną działalnością na polu emigracji i połączonymi z nią podróżami po wszystkich niemal europejskich i zamorskich krajach, do których kierował się polski ruch emigracyjny”⁴⁴. Wychodźstwu europejskiemu wraz z Rosją autor poświęcił dziewięć rozdziałów (131 stron) na ogólną ilość 406 stron, stosunkowo szeroko potraktował także wychodźstwo sezonowe.

W okresie międzywojennym nie ukazała się żadna praca, która by tak wszechstronnie traktowała problem wychodźstwa polskiego jak wspomniana praca Okołowicza. Jednostronnym, niekiedy wąskim ujęciem odznaczają się prace Apoloniusza Zarychty⁴⁵, Mieczysława Szawlewskiego⁴⁶, Adama Jarzyny⁴⁷, Leona Papińskiego⁴⁸ oraz artykuły Michała Pankiewicza⁴⁹. Dotyczą one niemal wyłącznie zjawiska emigracji z punktu widzenia interesów kraju emigracyjnego i możliwości znalezienia terenów imigracyjnych; są więc przede wszystkim pracami z dziedziny polityki emigracyjnej. Duże znaczenie dla badań nad polską emigracją zarobkową miało dzieło Williama I. Thomasa i Floriana Znanińskiego o chłopie polskim w Europie i Ameryce, wydane w języku angielskim i dopiero ostatnio (1976) w tłumaczeniu polskim⁵⁰. Otworzyło ono drogę i stworzyło podstawy do badań socjologicznych nad polską emigracją zarobkową, przede wszystkim tą, która znalazła się w Ameryce Północnej, i nie straciło po dzień dzisiejszy swego fundamentalnego znaczenia. Na uwagę szczególną zasługuje także rozpoczęcie w okresie międzywojennym wydawania pamiętników emigrantów, zainicjowane przez Instytut Gospodarstwa Społecznego w Warszawie w 1936 r.⁵¹.

⁴³ J. Okołowicz, *Wychodźstwo i osadnictwo polskie przed wojną światową*. Nakładem Urzędu Emigracyjnego. Warszawa 1920.

⁴⁴ *Ibidem*, ss. 5-6 (Przedmowa).

⁴⁵ A. Zarychta, *Emigracja polska 1918-1931 i jej znaczenie dla państwa*. Warszawa 1933.

⁴⁶ M. Szawlewski, *Kwestia emigracji w Polsce*. Warszawa 1927.

⁴⁷ A. Jarzyna, *Polityka emigracyjna*. Lwów 1933.

⁴⁸ L. Papiński, *Emigracja i kolonizacja oraz zadania polskiej polityki emigracyjnej*. Warszawa 1918.

⁴⁹ M. Pankiewicz, *Szkolnictwo polskie we Francji*. „Kwartalnik Instytutu Naukowego do Badań Emigracji i Kolonizacji” 1927; tenże, *Problem emigracji w Polsce*. „Sprawy Morskie i Kolonialne” nr 1/1935.

⁵⁰ W. Thomas, F. Znaniński, *The Polish Peasant in Europe and America. Monograph of an Immigrant Group*. T. I-IV. Boston 1918-1920. (Tłumaczenie polskie: *Chłop polski w Europie i Ameryce*. T. I-V. Warszawa 1976.)

⁵¹ Konkurs na pamiętniki emigrantów, rozpisany w 1936 r., dostarczył Insty-

Po II wojnie światowej jedyną próbą ujęcia z punktu widzenia historyka, całości problematyki polskiej emigracji zarobkowej sprzed 1918 r. jest artykuł Krystyny Murzynowskiej w *Historii Polski* wydawanej przez PAN⁵². Na uwagę zasługuje także podjęcie badań nad problemem migracji z ziem polskich z uwzględnieniem specyfiki wynikającej z położenia politycznego ziem polskich (zabory) przed 1918 r.⁵³

Już przed I wojną światową został zapoczątkowany charakterystyczny sposób prowadzenia badań nad emigracją zarobkową, a mianowicie według środowisk i krajów jej osiedlania się. Był on kontynuowany w dwudziestoleciu międzywojennym i dominuje po dzień dzisiejszy. Ogólnie można stwierdzić, że rezultaty tych badań w odniesieniu do poszczególnych środowisk polonijnych w Europie wniosły poważną wiedzę, często szczegółową, lecz zarazem fragmentaryczną, pełną „białych plam” i luk.

Najwartościowszymi pracami traktującymi o emigracji zarobkowej sprzed 1918 r. do krajów europejskich są materiały dotyczące wychodźstwa polskiego w Niemczech. Pierwszą próbę opracowania dziejów tego wychodźstwa podjął Józef Frejlich⁵⁴. W tym samym mniej więcej czasie ukazało się kilka prac statystyczno-ekonomicznych napisanych przez, na ogół niechętnie ustosunkowanych wobec Polaków, autorów niemieckich⁵⁵. Do tej samej grupy tematycznej należy zaliczyć artykuł St. Ro-

tutowi 212 rękopisów, w tym kilkanaście prac kilkusetstronicowych. Do wybuchu wojny Instytut wydał 2 tomy: *Pamiętniki emigrantów. Francja*. Warszawa 1939 i *Pamiętniki emigrantów. Ameryka Południowa*. Warszawa 1939. Druk trzeciego tomu był na ukończeniu we wrześniu 1939 r., lecz wydano go dopiero w 1971 r.: *Pamiętniki emigrantów. Kanada*. Warszawa 1971.

⁵² K. Murzynowska, *Polska emigracja zarobkowa przed 1914 r.* W: *Historia Polski*. T. III, cz. 2 Warszawa PAN 1972, ss. 732 - 789.

⁵³ M. in. wspólny artykuł A. Galosa i K. Wajdy, dotyczący emigracji z ziem zaboru pruskiego, A. Pilcha o emigracji z Galicji oraz Z. Stankiewicza dotyczący emigracji z Królestwa Polskiego wydane w pracy pod redakcją C. Bobińskiej pt. *Employment-Seeking Emigrations of the Poles World-Wide XIX and XX C.* Kraków 1975 (Prace polonijne UJ, zeszyt 1). Tym zagadnieniom poświęcone są także artykuły tychże autorów w: *Mechanizmy polskich migracji zarobkowych*. Pod redakcją C. Bobińskiej. Warszawa 1976 (Prace XI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Toruniu 1974). Problemami demograficznymi ziem polskich i związanych z tymi migracjami na tle przemian demograficznych i społeczno-ekonomicznych w Europie XIX w. zajmuje się także w swych pracach S. Borowski (Por. przypis 4).

⁵⁴ J. Frejlich, *Polskie wychodźstwo zarobkowe w obwodzie przemysłowym westfalsko-nadreńskim*. Kraków 1911.

⁵⁵ M. Broesike, *Die Polen im westlichen Preussen*. „Zeitschrift des Königlich-Preussischen Statistischen Landesamts”. Berlin 1908; tenże, *Einiges über Deutsche und Polen nach der Volkszählung von 1910*, tamże 1912 r.; K. Closterhelfen, *Die polnische Bevölkerung in Rheinland-Westfalen*. „Deutsche Erde” 1911; J. V. Bredt, *Die Polenfrage im Ruhrkohlengebiet. Eine wirtschaftliche Studie*. Leip-

sińskiego⁵⁶ oraz cenną pracę doktorską Leonarda Firyna⁵⁷. Najobszerniejsze wówczas studium o polskim wychodźstwie w Westfalii i Nadrenii wydał Stanisław Wachowiak, działacz polski na wychodźstwie⁵⁸. Była to rozprawa doktorska przedłożona wydziałowi Uniwersytetu Monachijskiego w języku niemieckim, a w 1916 r. przełożona przez autora na język polski „w nieco odmiennym” — jak zaznaczył — opracowaniu. Autor omówił w niej liczebność, zatrudnienie, położenie gospodarcze wychodźstwa, ocenę jego pracy przez Niemców oraz organizacje polskie ze szczególnym uwzględnieniem organizacji zawodowej (ZZP). Wspomniane prace, jak również kilka innych publikacji z okresu międzywojennego⁵⁹, cechuje brak dystansu, a nawet pewna stronnictwość w ujmowaniu życia politycznego i ruchu robotniczego.

Po 1945 r. pojawiło się w oparciu o materiały archiwalne kilka dobrych artykułów Józefa Łazinki⁶⁰, Krystyny Murzynowskiej⁶¹, Jana Szajbla⁶², Czesława Demela⁶³, Bolesława Danilczuka⁶⁴, Wojciecha Choj-

zig 1909; F. Schulze, *Die polnische Zuwanderung im Ruhrrevier und ihre Wirkungen*. München 1909.

⁵⁶ S. Rosiński, *Emigracja polska na Zachodzie w świetle cyfr*. „Ekonomista” t. 3, 1910.

⁵⁷ L. Firyn, *Die beruflichen Verhältnisse der polnischen Industriearbeiter im Ruhrgebiet 1913* (Maszynopis).

⁵⁸ S. Wachowiak, *Polacy w Nadrenii i Westfalii*. Poznań 1917.

⁵⁹ M. Chełmickowski, *Związki zawodowe robotników polskich w Królestwie pruskim 1889 - 1918*. Poznań 1925; J. Kaźmierczak, *Polacy w Berlinie. przyczynek do historii wychodźstwa polskiego w Berlinie i po prawym brzegu Łaby*. Według materiału zebranego przez Antoniego Gołąbka. Inowrocław 1937; *Historia wychodźstwa polskiego w Niemczech* pod redakcją M. Płończaka. T. I. Poznań 1937; S. Ruziewicz, *Le probleme de l'emigration polonaise en Allemagne*. Paris 1930.

⁶⁰ J. Łazinka, *Wychodźstwo polskie w Westfalii 1890 - 1923*. Cz. I. „Sobótka” 1949, ss. 138 - 159.

⁶¹ K. Murzynowska, *Powszechny strajk górników w Zagłębiu Ruhry w 1912 r. i udział w nim robotników polskich*. „Z pola walki” nr 2/1965; taż, *Polacy w Zagłębiu Ruhry w latach 1890 - 1914*. „Problemy Polonii Zagranicznej” 1961; taż, *Rzeczony organizacyjny i polityka strajkowa ZZP w latach 1905 - 1914*. „Kwartalnik Historii Ruchu Zawodowego” nr 1/1967.

⁶² J. Szajbel, *Życie społeczno-kulturalne emigracji polskiej w Niemczech w latach 1870 - 1914*. „Kultura i Społeczeństwo” nr 2/1971, ss. 137 - 155; tenże, *Towarzystwa naukowe akademików polskich w Berlinie w latach 1818 - 1914*. W: *Roczniki Historyczne* 1970, ss. 159 - 181.

⁶³ Cz. Demel, *Wpływ polskiej emigracji robotniczej z Westfalii i Nadrenii na życie polityczne Wielkopolski w latach 1916 - 1918*. „Przegląd Zachodni” nr 1/1973, ss. 72 - 109.

⁶⁴ B. Danilczuk, *Związek Zagraniczny Socjalistów Polskich w Niemczech w pierwszych latach istnienia (1893 - 1898)*. W: *Acta Univ. N. Copernici, Historia* 7. 58/1973, ss. 227 - 242.

nackiego⁶⁵. Uwzględniono także wychodźstwo polskie w Niemczech w monografii „Sokoła” pióra Anny Ryfowej⁶⁶. Najwartościowszą pracą o polskiej emigracji robotniczej w zachodnich prowincjach Niemiec przed I wojną światową jest książka Krystyny Murzynowskiej pt. *Polskie wychodźstwo zarobkowe w Zagłębiu Ruhry w latach 1880 - 1914*⁶⁷. Oparta na bogatym materiale źródłowym, uwzględnia ona większość wydanych przed 1970 r. opracowań i przedstawia rozwój polskiego skupiska w trzech etapach: 1876 - 1895, 1896 - 1905, 1906 - 1914. Kładzie nacisk na kształtowanie się świadomości klasowej, jak i narodowej wychodźstwa. W mniejszym stopniu uwzględnia kontakty tych ośrodków wychodźstwa z krajem oraz procesy przemian związanych z integracją w ramach społeczeństwa miejscowego.

Pierwszą próbę przedstawienia problematyki emigracji od strony socjologicznej podjął w 1922 r. Jan Kaczmarek w nie wydanej drukiem pracy doktorskiej⁶⁸. Po II wojnie światowej tematyką integracji zajęli się szerzej socjologowie niemieccy: Wilhelm Brepohl⁶⁹ i Hans Ulrich Wehler⁷⁰, a także Hans Linde w artykule o imigracji wiejskiej społeczności mazurskiej do Zagłębia Ruhry⁷¹. Prace te opierają się głównie na materiałach opublikowanych i zmiierają do syntetycznego ujęcia problematyki. Z bardziej szczegółową tematyką w ujęciu historycznym spotykamy się w opartych na badaniach źródłowych artykułach Christopha Klessmanna⁷².

⁶⁵ W. Chojnacki, *Wydawnictwa w języku polskim dla Mazurów w Westfalii i Nadrenii w latach 1889 - 1914*. W: *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* nr 2/1975, ss. 177 - 208; tenże, *Prenumerata pism polskich w Westfalii i Nadrenii w latach 1903 - 1915*. W: *Studia Historyczne* z. 3/1976, ss. 421 - 432.

⁶⁶ A. Ryfowa, *Działalność „Sokoła Polskiego” w zaborze pruskim i wśród wychodźstwa w Niemczech (1884 - 1914)*. Warszawa-Poznań 1976.

⁶⁷ K. Murzynowska, *Polskie wychodźstwo zarobkowe w Zagłębiu Ruhry w latach 1880 - 1914*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1972.

⁶⁸ J. Kaczmarek, *Die polnischen Arbeiter im rheinisch-westfälischen Industriegebiet. Problem der sozialen Anpassung*. Köln 1922. (Maszynopis).

⁶⁹ W. Brepohl, *Der Aufbau des Ruhrvolkes im Zuge der Ost-West Wanderung*. Recklinghausen 1948; tenże, *Industrievolk im Wandel von der agraren zur industriellen Daseinsform dargestellt am Ruhrgebiet*. Tübingen 1957.

⁷⁰ H. U. Wehler, *Die Polen im Ruhrgebiet bis 1918*. „Vierteljahreshefte für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte” z. 2/1961, ss. 203 - 235; przedruk w „Moderne deutsche Sozialgeschichte” Köln—Berlin 1966, ss. 437 - 455; tenże, *Sozialdemokratie und Nationalstaat. Die deutsche Sozialdemokratie und die Nationalitätenfragen in Deutschland von Karl Marx bis zum Ausbruch des ersten Weltkrieges*. Würzburg 1962.

⁷¹ H. Linde, *Die soziale Problematik der masurischen Agrargesellschaft und die masurische Einwanderung in das Emscherrevier*. „Moderne deutsche Sozialgeschichte”. Köln—Berlin 1966, ss. 456 - 470.

⁷² Ch. Klessmann, *Klassensolidarität und Nationales Bewusstsein. Das Ver-*

Dotychczasowe piśmiennictwo o polskim wychodźstwie zarobkowym we Francji przed I wojną światową jest bardzo ubogie. Poniekąd uzasadnia to fakt, że masowa emigracja zarobkowa z Polski do Francji wystąpiła dopiero po 1918 r. O początkowym etapie przed 1914 r. najczęściej pisał Józef Okołowicz⁷³; nawiązują do tego okresu w swych książkach zarówno Halina Janowska⁷⁴, jak i Władysław Markiewicz⁷⁵. Praca Wł. Markiewicza zasługuje na szczególną uwagę ze względu na to — jak określa sam autor — że „stanowi przyczynek do badań z zakresu socjologii narodu” i w związku z tym ma bardzo rozbudowaną część teoretyczną pod tym kątem widzenia. Jak to zaznaczono wyżej, znacznie większe zainteresowanie wzbudzała polityczna i kulturalna działalność Polonii francuskiej sprzed I wojny światowej. Znalazło to swój wyraz w stosunkowo licznych pracach o wąskiej problematyce badawczej⁷⁶.

O polskiej emigracji zarobkowej w Anglii mamy krótkie sprawozdanie w nie opublikowanej rozprawie Kazimierza Dobrowolskiego⁷⁷, a także niewiele stosunkowo drobnych informacji w wydanych za granicą pracach Jerzego Zubrzyckiego⁷⁸ oraz publicystycznej pozycji B. Czaykowskiego i B. Sulika⁷⁹.

Nowszych obszerniejszych opracowań doczekała się polska emigracja zarobkowa do Danii. Wymienić tu należy artykuły George'a Nelle-

häftnis zwischen der polnischen Berufsvereinigung (ZZP) und den deutschen Bergarbeiter-Gewerkschaften im Ruhrgebiet 1902 - 1923. W: *Internationale wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* z. 2/1974, ss. 149 - 178; tenże, *Der „Wiarus Polski”, Zentralorgan und Organisationszentrum der Polen im Ruhrgebiet 1891 - 1923*. „Beiträge zur Geschichte Dortmunds und der Grafschaft Mark”. Bd. 69, ss. 385 - 399. Dortmund 1974.

⁷³ J. Okołowicz, *op. cit.*, ss. 303 - 304.

⁷⁴ H. Janowska, *Polska emigracja zarobkowa we Francji 1919 - 1939*. Warszawa 1964.

⁷⁵ Wł. Markiewicz, *Przeobrażenia świadomości narodowej reemigrantów polskich z Francji*. Poznań 1960.

⁷⁶ Przykładami prac o polskim życiu kulturalnym na emigracji we Francji mogą być artykuły: B. Góra, *Biblioteka Polska w Paryżu (okres emigracyjny 1858 - 1893)* „Problemy Polonii Zagranicznej” 1974, ss. 39 - 87; A. Łongiewska, *Działalność Komitetu Francusko-Polskiego i Towarzystwa Polskiego Literacko-Artystycznego w Paryżu w latach 1909 - 1916 w świetle Archiwum Wacława Gąsiorowskiego*. W: *Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich* 1976, ss. 129 - 194.

⁷⁷ K. Dobrowolski, *Asymilacja ekonomiczna, kulturalna i polityczna robotników polskich w Londynie*. W: *Sprawozdania PAU*. T. 40, nr 9/1935, ss. 293 - 295.

⁷⁸ J. Zubrzycki, *Emigration from Poland in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. „Population Studies” nr 3/1953; tenże, *Polish Immigrants in Great Britain. A Study of Adjustment*. The Hague 1956.

⁷⁹ B. Czaykowski, B. Sulik, *Polacy w Wielkiej Brytanii*. Paryż 1961.

manna⁸⁰, Andrzeja Jędrzejowskiego⁸¹ oraz opracowaną przez Wojciecha Chojnackiego bibliografię⁸².

Niewiele natomiast dowiadujemy się o polskiej emigracji zarobkowej przed I wojną światową w Austrii z wydanych przez Uniwersytet Jagielloński materiałów symposium naukowego na temat *Polacy w Austrii*, które odbyło się w Krakowie w dniach od 20 do 22 maja 1975 r.⁸³. Na symposium uwzględniono przede wszystkim związki kulturalne polsko-austriackie oraz udział Polaków w życiu politycznym i społecznym monarchii austro-węgierskiej. Mówiąc o Polakach w monarchii habsburskiej nie można pominąć książki Emila Biedrzyckiego o Polakach na Bukowinie⁸⁴, której autor zajmuje się głównie okresem do 1918 r. i wnosi wiele cennych ustaleń, nawet mimo niewykorzystania archiwów Wiednia, Bukaresztu i Kijowa.

Polacy w Rosji interesowali badaczy głównie od strony działalności politycznej. Szczególną uwagę zwracano w dotychczasowych badaniach na zesłańców politycznych z czasów caratu⁸⁵ oraz na działalność Polaków w okresie I wojny światowej i dwóch rewolucji rosyjskich 1917 r.⁸⁶ Spośród starszych prac zajmujących się emigracją zarobkową i osadniczą w Rosji przed 1918 r. wymienić trzeba poza pracami Okołowicza, opartą na wspomnieniach książkę księdza Fryderyka Józefata Ży-

⁸⁰ G. Nellemann, *Polska emigracja zarobkowa w Danii od r. 1893*. „Przegląd Zachodni” nr 1/1973, ss. 41 - 71, też po duńsku: „Folk” t. 7, 1965; tenże, *Den Danske Invandring til Lolland-Falster*. „Lolland-Falster Historiska Samfunds Aarbog”, vol. 54, 1967, Copenhagen.

⁸¹ A. Jędrzejowski, *Polonia duńska w latach 1892 - 1921*. „Przegląd Polonijny” nr 2/1975, ss. 17 - 31.

⁸² W. Chojnacki, *Materiały do bibliografii Polonii duńskiej*. „Przegląd Zachodni” nr 2/1974, ss. 340 - 361.

⁸³ *Polacy w Austrii. Materiały Międzynarodowego Symposium Naukowego, które odbyło się w Uniwersytecie Jagiellońskim w dniach 20 - 22 maja 1975 r.* Redaktor tomu A. Pilch. Kraków 1976 (Zeszyty Naukowe UJ Prace polonijne z. 2). Tom zawiera 23 teksty referatów i komunikatów, a prócz tego zbiorowe omówienie dyskusji i przemówienia oficjalne.

⁸⁴ E. Biedrzycki, *Historia Polaków na Bukowinie*. Warszawa 1973. Recenzja: J. Albin, „Problemy Polonii Zagranicznej” 1975, ss. 434 - 439.

⁸⁵ Np. M. Janik, *Dzieje Polaków na Syberii*. Kraków 1928; H. Skok, *Polacy nad Bajkałem 1863 - 1883*. Warszawa 1974.

⁸⁶ M in.: L. Grossfeld, *Polskie reakcyjne formacje wojskowe w Rosji 1917 - 1919*. Warszawa 1956; I. Spustek, *Polacy w Piotrogradzie 1914 - 1917*. Warszawa 1966; A. Ślisz, *Prasa polska w Rosji w dobie wojny i rewolucji (1915 - 1919)*. Warszawa 1968; *Księga Polaków uczestników Rewolucji Październikowej*. Warszawa 1967; A. Manusiewicz, *Polacy w Rewolucji Październikowej (lutym-październik 1917)*. Warszawa 1967 (tłum. z jęz. rosyjskiego).

skara⁸⁷ oraz częściowo tylko opublikowany artykuł Wacława Sieroszewskiego⁸⁸.

Nie dysponujemy także opracowaniami o początkach polskiej emigracji zarobkowej do innych krajów europejskich. Jedynie możemy sięgać do drobnych na ogół artykułów i korespondencji z wychodźstwa, rozrzuconych po dawniejszych, trudno dostępnych czasopismach. W nowszych zaś opracowaniach zwykle poświęca się początkom emigracji niewiele miejsca, traktując je jako wprowadzenie do rozważań nad okresem późniejszym lub stanem współczesnym.

Dominujący dotychczas sposób badań środowisk emigracyjnych występujących na określonym terytorium, najczęściej w granicach państw, może być z powodzeniem kontynuowany, gdyż stan wiedzy w tym zakresie ciągle nie odpowiada współczesnym wymaganiom. Jednakże obecnie postuluje się równoczesne prowadzenie badań porównawczych, które by obejmowały całokształt problemów polskiego wychodźstwa, w powiązaniu nie tylko z procesami zachodzącymi w kraju osiedlenia, lecz także z przeobrażeniami demograficznymi, ekonomiczno-społecznymi, kulturowymi całego narodu.

Można w związku z tym wysunąć szereg problemów ujmowanych całościowo, w odniesieniu do wszystkich grup polonijnych, jako wywodzących się z jednej, mniej lub więcej świadomej wspólnoty narodowej. Ponieważ grupy wychodźcze podlegają procesowi stałych przemian, problemy te winny być ujmowane dynamicznie.

Jednym z problemów badawczych dla historyka emigracji polskiej sprzed 1918 r. będzie sytuacja w poszczególnych zaborach rozpatrywana pod kątem widzenia migracji ludności. Nie należy przy tym ograniczać się do poszukiwań wyłącznie genezy emigracji i jej mechanizmów, lecz zwrócić uwagę na różnorodność wychodźców, ich sytuację społeczną, dotychczasową pozycję w kulturze narodowej, stan ich świadomości narodowej lub regionalnej. Kształtowało się to różnie w poszczególnych zaborach i ich regionach, ulegając równocześnie ewolucji, zgodnie z ogólnie zachodzącymi przemianami na ziemiach polskich. Należy także zwrócić większą uwagę na miejsce polskiego wychodźstwa w ramach migracji europejskiej z uwzględnieniem jej kierunków i faz.

Następny problem, to stosunek społeczeństwa polskiego do emigracji na tle dziejów nurtów politycznych i społeczno-ekonomicznych u schyłku XIX i początku XX w. Wiąże się z tym kwestia zorganizowania

⁸⁷ F. J. Żyskar, *Polacy w rozproszeniu*. Petersburg 1909.

⁸⁸ W. Sieroszewski, *Wychodźstwo polskie w Rosji. Referat*. „Biuletyn PTE” 1910 (w odcinkach) oraz częściowo „Dziela” T. 20 (ss. 211 - 226). Wydawnictwo Literackie. Kraków 1963.

opieki nad wychodźstwem i próby planowego nim pokierowania z uwzględnieniem interesów narodowych. Cennym źródłem będzie tu obfita literatura publicystyczna, dotychczas słabo tylko wykorzystywana.

Dalszy problem, a właściwie splot problemów, występuje przy badaniach zetknięcia się emigrantów polskich z obcym środowiskiem, odmienną kulturą i w związku z tym z zapoczątkowaniem i przebiegiem procesów adaptacji i integracji. Chociaż najważniejszą — bo po prostu sprawą życia — była kwestia adaptacji do obcego środowiska, to przecież równorzędnym problemem dla polskiego badacza winna stać się kwestia rozwoju świadomości narodowej wychodźców, która ulega przemianom pod wpływem zetknięcia się z obcym otoczeniem oraz z wyższym (nie można tego traktować jako reguły) poziomem kulturalnym. W badaniach nad wychodźstwem europejskim należy uwzględnić stosowanie w niektórych państwach świadomej polityki wynaradawiającej. W Niemczech na przykład miała ona doprowadzić do szybszej integracji, a w rzeczywistości przyniosła rezultaty odwrotne, wzmogła patriotyzm, oparty na podstawach emocjonalnych, przy czym szczególnego znaczenia nabierał język. Z czasem ukształtowała się na emigracji specyficzna ideologia polska, przesyciona akcentami solidaryzmu. Prowadziło to do żywszego rozwoju życia organizacyjnego, powstania idei traktowania wychodźstwa jako „czwartej dzielnicy” i podejmowania problemu odzyskania niepodległości, co uwydatniło się bardzo silnie zarówno wśród emigracji zamorskiej jak europejskiej, tuż przed i w czasie pierwszej wojny światowej. Badający musi uwzględniać szereg czynników wpływających na ewolucję postawy narodowej, oraz na wytwarzanie się więzi z obcym społeczeństwem, prowadzące do świadomości posiadania drugiej ojczyzny, obok poczucia więzi ze starym krajem.

Wiąże się z tą problematyką sprawa różnego typu organizacji, ich specyfiki, roli w zakresie łączności z krajem i aspiracji kulturalno-społecznych w środowisku osiedlenia. Nieliczne są jak dotąd prace, które omawiają poszczególne organizacje polskie wśród Polonii europejskiej przed 1918 r. Badania napotykają na duże trudności, m. in. przy poszukiwaniu akt archiwalnych, które zresztą często uległy już zniszczeniu. Słuszny jest postulat jak najszybszego przystąpienia do wydawania publikacji o źródłach organizacji polskich spoza kraju. Dotyczy to także polskich organizacji politycznych przed I wojną światową.

Konieczne jest także badanie i opracowanie biografii działaczy polonijnych oraz polskich działaczy emigracyjnych w kraju. Działaczy polonijnych w małym tylko stopniu uwzględnia *Polski Słownik Biograficzny*. Wiąże się też z tym podjęcie badań nad rolą duchowieństwa i nauczycieli na emigracji. Ich pochodzenie, poziom kulturalny, przekona-

nia miały bez wątpienia wielki wpływ na ewolucję społeczno-narodową wychodźstwa.

Nie można pominąć dalszych badań statystycznych. O ile to możliwe winny one zmierzać w kierunku uzyskiwania informacji o strukturze zawodowej, społecznej, poziomie kulturalnym (m. in. o czytelnictwie) poszczególnych skupisk polonijnych. Badania te nie rokują niestety, jeśli chodzi o interesujący nas okres, precyzji, lecz można tu wykorzystać jeszcze wiele źródeł celem uzyskania przynajmniej przybliżonych i dość wiarygodnych danych.

Zarysowana tu pokrótce tematyka nie wyklucza bynajmniej innych kwestii, które zainteresują historyków, socjologów lub przedstawicieli innych dyscyplin naukowych badających wychodźstwo polskie. Badania Polonii winny wyjaśnić jej znaczenie zarówno dla społeczeństwa polskiego w kraju, jak dla społeczeństw w krajach osiedlenia. W tym drugim przypadku trzeba pamiętać, że praca wychodźców i ich działalność społeczno-zawodowa przyczyniła się do ogólnego rozwoju tych krajów, do poprawy warunków bytowych społeczeństw oraz, że stanowiła trwały wkład do lepszego poznania i zbliżenia narodów.